

و غیرداستانی خود سمت وسویی دیگر پیشه گرفت و از شائبه رئالیسم سوسیالیستی دوری جست. داستان بلند مدیر مدرسه (۱۳۳۷) حاصل رئالیسم انتقادی آل احمد به دنیای واقع است؛ گویی این مدرسه و مدیر و معلمان و دانش‌آموزان آن، صورتی تقلیل یافته از جامعه ایران در نقاط کمتر توسعه یافته است.

شکوفایی رئالیسم (۱۳۴۰-۱۳۵۷)

در سال‌های ۱۳۴۰-۱۳۵۷، نویسندگانی که داعیه دار روشنفکری هستند دوباره تا حد بسیاری متأثر از مشرب فکری دهه ۱۳۲۰، آثار داستانی خود را آفریدند. بخش عمده‌ای از آثار به نقد قدرت سیاسی حاکم، خواسته‌ها، رنج‌ها و آمال توده مردم و همچنین ضرورت بازگشت به خویشتن و سنت اختصاص یافته است. علی محمد افغانی در آغاز دهه ۱۳۴۰، با رمان شوهر آهو خانم به شهرت رسید. افغانی به سبک رئالیست‌های سده نوزدهم اروپا می‌نویسد، دانای کلی است که از درون و بیرون شخصیت‌های داستانش آگاهی کامل دارد. نخست به توصیف ظاهر آنها می‌پردازد، سپس در مواجهه با دیگر شخصیت‌ها، روحیاتشان را

می‌نمایاند و سرانجام با قرار گرفتن در موقعیت آنان، نسبت به رویدادها دوری می‌کند و اغلب نیز توصیف‌های واقع‌گرایانه‌اش با توصیف‌هایی رمانتیک از شخصیت‌ها و فضای داستان در هم می‌آمیزد.

در نخستین سال‌های دهه ۱۳۴۰، نویسندگانی در جست‌وجوی شیوه‌های دیگرگون زندگی به مناطق ناشناخته کشور روی آوردند و در این میان، روستا و مناسبات اجتماعی‌اش جایگاه ویژه‌ای در ادبیات داستانی یافت. آل احمد در دهه پیش با تک‌نگاری‌های خود، اورازان (۱۳۳۳)، تات‌نشین‌های بلوک زهرا (۱۳۳۷) و درّ یتیم خلیج، جزیره خارک (۱۳۳۹) و ساعدی نیز در این دهه با ایلخچی (۱۳۴۲)، خیابو یا مشکین شهر (۱۳۴۴) و اهل هوا (۱۳۴۵) به ترسیم نواحی محروم و فقرزده روستاهای دورافتاده پرداخته‌اند. از آثار داستانی آل احمد در این دوره باید از رمان نفرین زمین (۱۳۴۶) یاد کرد که راوی اول شخص یعنی معلم روستا با نگاهی گزارشگرانه به ستیز روستاییان با ماشین و بازگویی تضادهای درونی روستا در مواجهه ریشه‌های سنتی با تکنولوژی وارداتی در دوران اصلاحات ارضی می‌پردازد.

چوبک نیز در این دهه، رمان تنگسیر (۱۳۴۲) را فارغ از آن شائبه‌های ناتوراالیستی آثار پیشین خود، در فضایی رئالیستی منتشر کرد، هر چند گاه رئالیسم اثر به آرمان‌گرایی و رمانتیسم

می‌گراید. زارمحمد، شخصیت اصلی رمان، برای احقاق حق خود و ایستادگی علیه بیدادگری‌های جامعه، دست به کشتن چهار نفری می‌زند که به نوعی در ربودن تنها اندوخته او همدست بوده‌اند.

غلامحسین ساعدی بهترین آثار داستانی و نمایشی خود را در این دوره نوشت. رئالیسم داستان‌های ساعدی در طیف‌های مختلفی می‌گنجد. او در مجموعه داستان شب‌نشینی باشکوه (۱۳۳۹)، با رئالیسم ساده گزارشگرانه خود، تصویری از ملال، ترس و آسیب‌های روانی قشر کارمند را به نمایش می‌گذارد. او در عزاداران بئیل (۱۳۴۳) و ترس و لرز (۱۳۴۷)، به نوعی رئالیسم جادویی روی می‌آورد؛ رئالیسمی که برای نشان دادن آثار روانی-اجتماعی خشونت جامعه بر مردم فرودست در نقاطی دور دست، از مرزهای تثبیت‌شده واقع‌گرایی درمی‌گذرد و به نوعی سوررئالیسم می‌رسد. در مجموعه داستان‌های دندیل (۱۳۴۵)، واهمه‌های بی‌نام و نشان (۱۳۴۶) و گور و گهواره (۱۳۵۰) ساعدی به رئالیسم انتقادی گرایش دارد؛ رئالیسمی که گاه با رئالیسم روان‌شناختی نویسنده تعدیل می‌شود.

احمد محمود در این دوره از فضای گرم و تفته جنوب و محیط کارگری آنجا می‌نویسد. او در مجموعه داستان‌های زائری زیر باران (۱۳۴۷) و غربیه‌ها و پسرک بومی (۱۳۵۰)، در شخصیت‌پردازی و نشان دادن روابط انسان‌ها، به پویایی درونی برگرفته از فضاهای مبارزات اجتماعی نظر دارد.

در این دوره، رمان‌های تاریخی نوینی سر بر آورد. نویسندگان این رمان‌های تاریخی، واقعیت یک دوره تاریخی را با بینش هنری و اجتماعی ژرف به تصویر کشیدند و تاریخ را به مثابه داستان تلاش‌ها و رنج‌های مردم مورد توجه قرار دادند. همسایه‌ها (۱۳۵۳) نوشته احمد محمود و سووشون (۱۳۴۸) دانشور تلاش‌هایی در همین زمینه است.

رمان همسایه‌ها داستان تحول و دگرگونی خالد، قهرمان رمان، از فردی ساده به فرد برجسته حزب است. او به درون حوادث کشانده می‌شود و به مرور با گسترش دامنه حادثه‌ها، شخصیت او نیز تکوین می‌یابد. در همسایه‌ها با زاویه دید اول شخص از دریچه نگاه خالد، با دیگر شخصیت‌ها و برخی حوادث سال‌های منتهی به کودتای ۱۳۳۲ روبه‌رو می‌شویم. احمد محمود در همسایه‌ها به رئالیسم انتقادی گرایش می‌یابد؛ رئالیسمی که اعماق را می‌کاود و تضادهای موجود را بر ملا ساخته، در برابر وضع موجود قد علم می‌کند.

سووشون دانشور در فضاهایی رئالیستی و با نثری شاعرانه و دقیق، تصویرگر سال‌های جنگ جهانی دوم است. فارس دستخوش تحولات است و قهرمانان اصلی رمان، زری و یوسف، به مقابله با وضع موجود برمی‌خیزند. شخصیت‌های رمان هریک نمایانگر روحیه و عملکرد گروه اجتماعی خاصی هستند و در فواصل رمان به آگاهی و رشد لازمه خود دست می‌یابند.

در این دوره، دغدغه اصلی هوشنگ گلشیری به‌کار گرفتن تکنیک‌های نوین داستان‌نویسی است و زبان نقشی محوری در داستان‌های او ایفا می‌کند. او در داستان بلند شازده احتجاج (۱۳۴۷)، تکنیک جریان سیال ذهن و تک‌گویی درونی را با مهارت تمام به‌کار می‌گیرد. نویسنده با رئالیسم روان‌شناختی که گاه به ساحت‌هایی از رئالیسم انتقادی نزدیک می‌شود، برپایه تداعی‌های ذهنی شازده احتجاج، زندگی چهار نسل را به تصویر می‌کشد؛ شخصیت‌هایی که در قالب عکس‌های رنگ و رورفته سیاه و سفید و روایات به‌جا مانده جا خوش کرده‌اند.

رئالیسم در سال‌های پس از انقلاب اسلامی (۱۳۵۸-۱۳۷۰)

نویسندگان ایرانی در دهه ۱۳۶۰ نیز کوشیدند تحولات سیاسی و اجتماعی معاصر و بویژه رویدادهای مهم این دهه، یعنی انقلاب و جنگ را در قالب داستان‌هایی واقع‌گرایانه در معرض دید مخاطبان قرار دهند. رضا براهنی در چند رمان خود، بویژه در رمان رازهای سرزمین من (۱۳۶۶)، با رئالیسم انتقادی خود، پاره‌ای از تحولات سیاسی و اجتماعی دوره معاصر و وقایع انقلاب را در یک خط سیر جزئی‌نگر و روزشمارگونه، با بهره‌مندی از شیوه‌های روایی نوین، از زاویه دیدهای گوناگون به تصویر کشیده

است. زمینه‌ها و شیوه‌های ورود استعمار و تأثیرات مخرب آن در ساختار قدرت و شکل دهی به کیفیت رفتارها و رابطه‌ها و پدید آوردن یک فرهنگ دیگر در میان فرهنگ بومی منطقه، فساد درباریان و سران ارتش پهلوی و مبارزات مردمی، از جمله موضوعاتی است که نویسنده با رویکردی رئالیستی به آنها پرداخته است.

علی‌اشرف درویشیان در بخش عمده‌ای از داستان‌ها و رمان‌های خود کوشیده است از انباشت تصاویر واقعی دوران زندگی خود بهره گیرد و آنها را به قلم آورد. مضمون و درونمایه بیشتر آثار داستانی درویشیان در بیان فقر و بیچارگی مردم فرودست و مبارزات برخی از شخصیت‌ها با استبداد حاکم در سال‌های پیش از انقلاب است. او همه این روایت‌ها را در رمان سال‌های ابری (۱۳۷۰) فراهم آورده و ضمن بازگردن وقایع زندگی خود از دوران کودکی تا سنین میانسالی، با رئالیسم انتقادی و اجتماعی خود، متعهد به ثبت زندگی اقشاری از مردم در بستر شرایط خاص سیاسی-اجتماعی سال‌های پیش از انقلاب اسلامی شده است.

در دهه ۱۳۶۰، رئالیسم آثار داستانی در حوزه جنگ و دفاع مقدس، بویژه در آثار نویسندگان جوان، یا رئالیسم ساده گزارشگرانه‌ای است که نویسنده با کمترین پرداخت هنری، با نگاهی عینی و مستند به جنگ، مشاهدات خود یا فردی دیگر را شکل داستانی داده است. یا رئالیسم داستان، با بینشی آرمان‌گرایانه و ایده‌آلیستی و گاه با عناصر رمانتیک تعدیل شده است. از رمان‌های جنگ این دوره می‌توان از نخل‌های بی‌سر (۱۳۶۳) نوشته قاسمعلی فراست، سرود مردان آفتاب (۱۳۶۸) به قلم غلامرضا عیدان و سرود ارون‌رود (۱۳۶۸) اثر منیژه آرمین یاد کرد.

سه موضوع و مضمون انقلاب، جنگ و مهاجرت در رمان‌ها و داستان‌های دهه ۱۳۶۰ اسماعیل فصیح پریسامد است. زمستان ۶۲ (۱۳۶۶)، از نظر ساختار بنیادین متن، رمانی واقع‌گرا با بن‌مایه‌هایی رمانتیک‌گونه است که با زاویه دید درونی به شیوه راوی-قهرمان روایت می‌شود. در واقع، فصیح در این رمان، متأثر از وقایع جنگ تحمیلی در شهر جنگ‌زده اهواز، به درون‌مایه‌های عشق و شهادت می‌پردازد. راوی ضمن جست‌وجوی گمشده خود، اوضاع و احوال خوزستان، بویژه اهواز را در سال‌های جنگ تحمیلی تا حدودی مستندگونه به نمایش می‌گذارد. او با لحن انتقادی و گاه طنزآمیز خود، موفق می‌شود شهری جنگ‌زده را به تصویر کشد که در اثر نابسامانی‌های اداری، عده‌ای منفعت‌طلبی پیشه کرده‌اند و برخی نیز با ابتیار جان و مال خود، به حفظ وطن و مقابله با دشمن می‌پردازند.

احمد محمود نیز در رمان زمین سوخته (۱۳۶۱) جلوه‌هایی تأثیرگذار از جنگ تحمیلی و مقاومت مردم در شهرهای خوزستان را به نمایش می‌گذارد، البته گاه نویسنده در این رمان در پاره‌ای موارد، از جمله در شخصیت‌پردازی برخی از قهرمانان، از واقع‌نگاری دور می‌شود و تحلیل سیاسی خاصی بر روند وصف واقعیت پیشی می‌گیرد.

اقلیم‌ها و نواحی مختلف ایران، در این دوره نیز در کانون توجه بسیاری از نویسندگان قرار گرفت و در نتیجه آثار داستانی‌ای پدید آمد که می‌توان آنها را بهترین آثار در حوزه ادبیات داستانی اقلیمی و روستایی ایران به شمار آورد. از موفق‌ترین نویسندگان در این حوزه، محمود دولت‌آبادی است. او در بیشتر آثار داستانی خود از مرزهای رئالیسم سنتی فراتر رفته و از پاره‌ای از مؤلفه‌های مهم سایر مکتب‌های ادبی نیز بهره برده است. دولت‌آبادی از همان سال‌های دهه چهل بدین سو، با خلق داستان‌های کوتاه و بلندی چون آوسنه باباسبحان (۱۳۴۷)، عقیل عقیل (۱۳۵۴) و ازخم چمبر (۱۳۵۶) و رمان‌های جای خالی سلوچ (۱۳۵۸) و کلیدر (۱۳۶۳)، رنج و ادبار روستاییان شرق ایران در مقطع از هم گسستن ساخت‌های سنتی را بر زمینه‌ای تاریخی گسترانده و خواننده را همراه قهرمانان و شخصیت‌های داستانی خود به صحنه‌های زنده و واقع‌نمایی از زندگی روستایی و ایلی برده است. ■